

A páli iratok recepciója a korai apologetikában

Szent Pál leveleinek recepcióját vizsgálva, a II. századi, görög nyelven író apologéták körében különös jelenségre, némelyik szerzőnél szinte a recepció hiányára lehetünk figyelmesek. Az Arisztidész neve alatt fennmaradt *Apológiá*ban például legfeljebb a *Rómaiakhoz írt levél* első fejezetével, és a *Kolosszeiekhez írt levél*lel kapcsolatban találhatunk néhány hasonlóságot. Ezek azonban egyáltalán nem bizonyítanak közvetlen függést.¹

Jusztinossal kapcsolatban már más a helyzet. A *Dialogus* 27,3-ban ugyanazok az idézetek, mégpedig ugyanabban a sorrendben találhatók a *Zsoltárok könyvé*ben és Izajásnál, mint a *Rómaiakhoz írt levél* 3,11–17-ben (Zsolt 14,3; 5,10; 140,4 és Iz 59,7 köv.):

οὐκ ἔστιν ὁ συνίων,
 οὐκ ἔστιν ὁ ἐκζητῶν τὸν θεόν.
 πάντες ἐξέκλιναν ἅμα ἠχρεώθησαν
 οὐκ ἔστιν ὁ ποιῶν χρηστότητα,
 [οὐκ ἔστιν] ἕως ἐνός.
 τάφος ἀνεφωγμένος ὁ λάρυγξ αὐτῶν,
 ταῖς γλώσσαις αὐτῶν ἐδολιοῦσαν,
 ἰδὸς ἀσπίδων ὑπὸ τὰ χεῖλη αὐτῶν
 ὡν τὸ στόμα ἄρας καὶ πικρίας γέμει,
 ὄξεῖς οἱ πόδες αὐτῶν ἐκχέαι αἷμα,
 σύντριμμα καὶ ταλαιπωρία ἐν ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν,
 καὶ ὁδὸν εἰρήνης οὐκ ἔγνωσαν.²

¹ DASSMANN, E., *Der Stachel im Fleisch. Paulus in der frühchristlichen Literatur bis Irenäus*, Münster 1979, 244. A tárgyalt apologéták művei magyar fordításban: *A II. századi görög apologéták. Ókeresztény írók* 8 (szerk. Vanyó, L.), Budapest 1984.

² NESTLE–ALAND, *Novum Testamentum Graece et Latine*, Stuttgart 2005, 413–414.

„Nincs igaz egy sem,
 nincs, aki értene,
 nincs, aki Istent keresné.
 Mind letértek az útról, elfajzottak,
 nincs, aki jót tenne, nincs egy sem.
 Tátongó sír a torkuk, nyelvük csalárdságot beszél,
 kígyók mérge van ajkukon.
 Szájuk telve átokkal és keserűséggel,
 lábuk gyors a vérontásra.
 Ösvényeiken baj és nyomor,
 a béke útját nem ismerik,
 Isten félelme nincs szemük előtt.”³

A *Dialógus* 39,1k-ben pedig az 1Kir 19,10–17-et (Illés panasza Izrael ellen és Isten válasza) Jusztinosz olyan verzióban közli, amely több ponton eltér a *Septuagintától*, viszont megegyezik a Róm 11,2–5-tel. E párhuzamok láttán nehéz vitatni, hogy Jusztinosz a *Rómaiakhoz írt levél* alapján idézi a fenti ószövetségi helyet. Nagy bizonyossággal kimutatható továbbá, hogy Jusztinosz felhasználta a *Korintusiaknak írt I. levelet*, továbbá a *Galatáknak*, az *Efezusiaknak* és a *Kolosszeieknek írt leveleket*. Bizonytalan, hogy a *Korintusiaknak írt II. levelet*, illetve a *Tesszalonikaiaknak írt II. levelet* ismerte-e. Annak pedig semmi nyoma, hogy a *Filemonnak írt levelet* és a pasztorális leveleket felhasználta volna.

Tartalmi szempontból vizsgálva az összefüggéseket egyértelmű, hogy Pálhoz hasonlóan Jusztinosz is ismerte némely ószövetségi hely allegorikus értelmezését. A *Kolosszeieknek írt levél* 2,11–13-ban foglaltakhoz hasonlóan a *Dialógus* 43,2-ben a körülmételes bűnöket elengedő szerepét a keresztségre alkalmazza. Ennél is fontosabb azonban, hogy mindketten rámutatnak a mózesi törvény kihirdetése előtti üdvrendre, és ezzel a ténnyel igazolják a Tórával szembeni keresztény szabadságot. A kereszténység lényege tehát nem a Törvénnyel való szakítás, hanem a Mózes előtti üdvrend megújítása (*Dialógus* 11,5; 23,1k.; 92,3). Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy a Jusztinosznál található – egyébként árnyaltan alkalmazott – ún. „paulinizmusok” még egyáltalán nem teszik az apologétát a páli teológia követőjévé. Ugyanis a jusztinoszi teológia lényegét képező λόγοι σπερμωτικοί-tan nagyon nehezen lenne összeegyeztethető azzal, amit Pál mond a bűnnek a Krisztus előtti világban megnyilvánuló, mindent tönkretévő uralmáról.

Noha még számos közös témával találkozhatunk a két szerzőnél, több esetben hiányzik az utalás Pál megfelelő művére. Az *I. Apológia* 17. fejezetében azt írja Jusztinosz, hogy a keresztények államhoz való hűségét az is bizonyítja, hogy fizetnek adót, mégsem utal a *Rómaiakhoz írt levél* 13. fejezetére. A feltámadással kapcsolatos fejtegetéseiben nincs nyoma az 1Kor 15-nek. Az *I. Apológia* 49. fejezetében, amely a pogányok megtéréséről és a zsidók elvetéséről szól, nincs nyoma a *Rómaiakhoz írt levél* 9–11. fejezeteknek, noha mindketten Iz 65,2-re alapozzák érvelésüket.

Ernst Dassmann is megállapítja, hogy számos esetben nyilvánvaló Pál leveleinek ismerete. A. E. Barnett úgy számolja, hogy 15 esetben biztosak, 11 esetben nagyon valószínűek, 6 esetben pedig valószínűek a páli reminiscenciák.⁴ Ugyanakkor azonban idézet soha nem szerepel Páltól, sőt még a nevét sem említi Jusztinosz. Ez annál különösebb-

³ Biblia, Budapest 2005, 1638. A továbbiakban is ebből a magyar bibliakiadásból idézek.

⁴ BARNETT, A. E., *Paul Becomes a Literary Influence*, Chicago 1941, 247.

nek látszik, mivel Jusztinosz egyébként sokat idézi az *Ószövetség* könyveit és az evangéliumokat, sőt még a *Jelenések könyvét* is. Van-e ennek a hallgatásnak valamilyen ésszerű oka, vagy pedig kifejezetten ellenséges ignorálással állunk szemben? Az utóbbit Dassmann azért sem tartja valószínűleg, mert Jusztinosz más apostol tekintélyére sem hivatkozik. Dassmann szerint egyszerűen még nem tett szert Pál Jusztinosz szemében akkora tekintélyre, mint az Ószövetség vagy az evangéliumok. De vajon miért hallgatja el teljesen Pál nevét? W. Bauer szerint azért, mert Jusztinosz kortársa, Markion éppen Pálra hivatkozva vetette el az Ószövetséget.⁵ Márpedig Jusztinosz egyértelműen ellenfele volt Markionnak. Ez abból is kitűnik, hogy írt egy művet Markion ellen, ahogyan azt Eusebiosz – Ireneuszra hivatkozva – tanúsítja.⁶ Dassmann úgy látja, hogy azért sem várhatunk Jusztinosztól több utalást Pálra, mert az apologétának a pogány hallgatósággal szemben alkalmazott érvelési módszere ezt nem tette volna célszerűvé, hiszen – a többi apologétához hasonlóan – ő is előtérbe helyezi a kereszténység ősi eredetét (*Alterswebeis*). Pál azonban elsősorban nem a pogányokhoz, hanem keresztény közösségekhez szól. Érveléséből nem hiányzik ugyan az apologetikai, sőt misszionáriusi szándék, természetesen mégis sokkal erőteljesebb benne a kértümatikus jelleg.⁷

Tatianosz *Beszéd a görögök ellen* című művében számos egyezést találunk a *Rómaiakhoz* és a *Kolosszeiekhez írt levéllel*, ugyanakkor csak távoli utalásokat az *I. Korintusi* és az *Efezusiakhoz írt levélre*. Barnett nézetét elfogadva, Dassmann úgy vélekedik, hogy ezek az utalások inkább a páli örökség általános ismeretéről árulkodnak és nem közvetlen irodalmi függésről. R. M. Grant kutatásai még több páli reminiscenciát tártak fel, mégpedig nem csak Tatianosz egyetlen teljesen fennmaradt művében.⁸ Alexandriai Kelemen őrizte meg számunkra Tatianosz elveszett művének egy részletét, amelynek címe: *A Megváltó szerinti tökéletességről*. A *Sztrómateisz* III 81-ben idézett rész az *I. Korintusi levél* 7,5–6-ot elemzi: „Ne tartózkodjatok egymástól, legföljebb közös megegyezéssel egy időre, hogy azt imádsággal töltsétek. Azután térjete vissza egymáshoz, nehogy a sátán megkísértsen benneteket, mivel nem tudtok megtartóztatásban élni. Ezt engedményként mondom, nem parancsként.” Tatianosznak azonban nem tetszik az „engedmény” kifejezés, hiszen – legalábbis Ireneusz tanúsága szerint (*Adversus haereses* I, 28,1) – úgy tartja, hogy a házasság nem más, mint „romlottság és parázsnaság”. Talán ennek tulajdonítható, hogy Tatianosz elvetette Pál néhány levelét, ahogyan erről Jeromos értesít bennünket.⁹ Tatianosz állítólag elvetette a házasságot, a húsevést és a borivást. A *Timóteusnak írt I. levélben* mindhárom elfogadható: 1Tim 4,3: „Tiltják a házasságkötést és bizonyos ételek fogyasztását, jóllehet ezeket azért teremtette az Isten, hogy a hívő és igazságot ismerő ember hálaadással fogyassza.” 1Tim 5,14: „Azt akarom ezért, hogy a fiatalabbak menjenek csak férjhez, adjanak gyermekeknek életet, viseljék gondját családjuknak, s ne szolgáltassanak alkalmat az ellenfélnek becsmérlésre.” 1Tim 5,23: „Ezentúl ne csak vizet igyál, hanem gyomrod és gyakori gyengélkedésed miatt egy kevés bort is.”

Jeromos szerint azonban a *Titusznak írt levelet* elfogadta Tatianosz. Ezt Grant annak tulajdonítja, hogy az 1,8-ban szerepel az *ἐγκρατής* szó, az 1,14-ben a szerző elveti a „zsidó mítoszokat”, a 3,9-ben pedig a „genealógiákat”.

⁵ BAUER, W., *Rechtgläubigkeit und Ketzerei im ältesten Christentum* (= Beiträge zur historischen Theologie 10), Tübingen 1964, 219.

⁶ H. E. IV 11,8 köv.

⁷ DASSMANN, i. m., 244–248.

⁸ GRANT, R. M., *Tatian and the Bible*, in *Studia Patristica* 1 (Texte und Untersuchungen 63), Berlin 1957, 297–306.

⁹ *In ep. ad Tit., praef.*

A *Beszédben* számos utalás van a páli levelekre. Grant megjegyzi, hogy a markionistákhoz és a valentiniánusokhoz hasonlóan tehát Tatianosz is jól ismerte a páli leveleket. Grant megfigyeli, hogy elsősorban azokra utal, amelyek megfelelnek nézeteinek. Azt is figyelembe kell vennünk azonban, hogy vannak olyanok is, amelyek megtalálhatók Antiokhiai Theophilosznál is, aki pedig egyértelműen ellensége a gnoszticizmusnak. Grant szerint az *Beszéd* 4,2-ben utal a Róm 1,20-ra és 25-re. Róm 1,20: „Mert ami benne láthatatlan: örök ereje és isteni mivolta, arra a világ teremtése óta műveiből következtethetünk.” Róm 1,25: „Isten igazságát hamissággal cserélték fel, s inkább a teremtmények előtt hódoltak, mint a teremtő előtt, aki mindörökké áldott. Ámen.”

A *Beszéd* 11,2-ben a világ megvetéséről ír, ami utalhat a Róm 6,11-re vagy Kol 2,20-ra. Szóhasználata egyébként pontosan megfelel az *Excerpta ex Theodoto* 80,2-nek. Grant még más párhuzamokat is felfedezni vél a *Római levél* 7. fejezetével. Ezek alapján gyanítható, hogy amikor Tatianosz a „rég ember” elkülönítéséről beszél, a másik isten által adott Törvény elvetését hirdeti.

Grant szerint a *Beszéd* 15,2-ben („Az emberi lélek azonban nem egy, hanem több részből áll. Összetett, ahogyan ez megnyilvánul a testen. Soha nem jelenik meg a test nélkül, viszont a test nem támad fel a lélek nélkül.”¹⁰) Tatianosz az 1Kor 3,16-ra utal („Nem tudjátok, hogy Isten temploma vagyok, s az Isten Lelke lakik bennetek?”). Grant a *Korintusiaknak írt II. levélnek* még számos helyének hatását igyekszik kimutatni a *Beszédben*. Ezek közül különösen a 15. fejezet fontos, amely a feltámadásról szól. Ireneusz szerint Tatianosz tagadta Ádám üdvözülését. A *Korintusiaknak írt II. levélnek* szintén a feltámadásról szóló részei lehetnek fontosak Tatianosz számára. A *Beszéd* 15,2-ben található σκήωμα például Grant szerint származhat a 2Kor 5,1-ből: „Tudjuk ugyanis, hogy ha földi sátrunk (σικία τοῦ σκήνους) leomlik, Istentől kapunk lakást: örök ott-hont a mennyben, amit nem emberi kéz épített.”¹¹

A *Galatáknak írt levélre* Grant szerint kétszer reflektál Tatianosz. A Gal 2,19 („Hiszen a törvény által meghaltam a törvénynek, hogy az Istennek éljek, mert Krisztussal engem is keresztre feszítettek.”) hatása Grant szerint a *Beszéd* 15,4-ben jelenik meg: a démonok az embereknek a halál törvényeit adták, de az emberek a hit által bekövetkezett halál segítségével lettek úrrá a halálon. A *Beszéd* 16,2-ben vagy az Ef 6,14-re („Így készüljete föl: csatoljátok derekatokra az igazság övét, öltsetek magatokra a megigazulás páncélját...”)¹² vagy az 1Tessz 5,8-ra („Mi azonban, akik a nappaléi vagyunk, legyünk józanok s öltjük fel a hitnek és a szeretetnek páncélját, sisak gyanánt meg az üdvösség reményét.”) utalhat. Grant talál még utalásokat a *Filippieknek*, a *Kolosszeieknek* és a *Zsidóknak írt levélre* is. Grant elismeri, hogy nem mindegyik párhuzam egyformán meggyőző, ugyanakkor világos, hogy Tatianosz jól ismeri Pált. Teológiáját – legalábbis részben – a páli levelekre alapozza. Az a kontraszt, amelyet gyakran felvázol a „pszükhikoi” emberek és a Lélek között, némileg hasonlít a *Korintusiaknak írt I. levélben* felvázoltakhoz, azonban olyan szélsőséges irányba folytatja ezt a szembeállítást, ami Pálra nem volt jellemző.¹² Grant összefoglalásként megállapítja, hogy Tatianosz szinte csak olyan versekre utal, amelyek alátámasztják teológiai nézeteit. Teológiai nézetei egyébként nagymértékben hasonlítanak Theodotoszéhoz, amelyeket számunkra Alexandriai Kelemen őrzött meg. Feltűnő az is, hogy jórészt ugyanazokra a szentírási könyvekre támaszkodnak. Például a

¹⁰ *A II. századi görög apologeták*, 330.

¹¹ GRANT, i. m. 300–302.

¹² Uo. 302–303.

páli iratok esetében mindketten felhasználják a *Rómaiaknak írt levelet*, a *Korintusiaknak írt leveleket*, a *Galatáknak*, az *Efezusiaknak*, a *Filippieknek*, a *Kolosszeieknek* és a *Zsidóknak írt levelet*. Megfigyelhető továbbá, hogy Theodosz kissé többet foglalkozik a szavak és szentírási helyek explicit exegézisével. Vele szemben Tatianosz módszere az *Igazság Evangéliuma* szerzőjének (Valentinosz?) módszerére emlékeztet, vagyis ő inkább az újszövetségi nyelvezetet szövi bele értekezésébe, de nem törekszik szó szerinti idézetek alkalmazására.¹³

Molly Whittaker szövegkiadásában a következő statisztikát hozza: 6 (2) hivatkozás a *Rómaiaknak írt levélre*, 3 (1) a *Korintusiaknak írt I. levélre*, 2 a *Korintusiaknak írt II. levélre*, 1 (1) a *Galatáknak írt levélre*, 4 az *Efezusiaknak írt levélre*, 3 a *Kolosszeieknek írt levélre*, 1 a *Tesszalonikaiaknak írt I. levélre*, 1 (1) a *Titusznak írt levélre*, 3 (3) a *Zsidókhöz írt levélre*. A zárójelben levő számok a biztos utalásokat jelentik. Ezek az utalások mintegy a felét teszik ki az összes szentírási hivatkozásnak. Ezt a számot Whittaker meglepően kevésnek tartja, figyelembe véve, hogy Tatianosz a Szentírás olvasásának tulajdonítja megtérését.¹⁴

Athénagorasznál is találunk utalásokat Pálra, azonban Dassmann szerint aligha beszélhetünk irodalmi függésről vagy egyértelmű idézetekről. A *Kérvény a keresztények ügyében* című mű utolsó mondata („Az a mi ügyünk is, hogy nyugalomban és békében élhessünk, s készséges lélekkel teljesíthessük az összes parancsot.”) az 1Tim 2,2-ből vett idézetnek tűnik. Valójában azonban nem teljes az egyezés. Pál levelében ezt olvassuk: ἵνα ἡρεμον καὶ ἡσύχιον βίον διώγωμεν. Az Athénagorasznak tulajdonított másik műben, *A halottak feltámadásáról* 18. fejezetében ezt olvassuk: „... így világos mindenki előtt, mi van hátra az apostol szavai szerint: ennek a romlandó és felbomló testnek fel kell öltenie a halhatatlanságot (1Kor 15,53), hogy amikor a holtak a feltámadás által ismét életre kelnek és a szétváltak és teljesen felbomlottak egyesülnek, elnyerjék testben elkövetett cselekedeteik viszonzását, akár jót, akár rosszat tettek (2Kor 5,10).¹⁵

Dassmann megfigyelése szerint Theophilosz esetében az eddigiekhez képest az a legszembetűnőbb jelenség, hogy ő már idézi és „isteni szóként” (ὁ θεῖος λόγος) említi a páli leveleket.¹⁶ Már Harnack felvetette azt a kérdést, hogy Theophilosz a Szentírás részének tekintette-e Szent Pál leveleit.¹⁷ Grant több érveléssel is bizonyítja, hogy Harnack véleményétől eltérően Theophilosz isteni igének (θεῖος λόγος), vagyis a prófétáknak adott kinyilatkoztatáshoz hasonló értékűnek tekintette a páli levelekben foglaltakat.¹⁸

Az állammal kapcsolatban – Athénagoraszhoz hasonlóan – ő is az 1Tim 2,1–2-re hivatkozik („Mindenekelőtt arra kérlek, végezzetek imát, könyörgést, esedezést és hálaadást minden emberért, a királyokért és az összes elöljárókért, hogy békés, nyugodt életet élhessünk, szentségben és tisztességben.”). Az *Autolükoszhoz* III, 14-ben ezt olvassuk: „Aztán azt is elrendeli az isteni szó, hogy vessük alá magunkat a hatalmaknak meg uralkodóknak, és imádkozzunk értük, hogy »békés, nyugodt életet élhessünk.«” A következő mondatban egyértelmű az utalás a Róm 13,7–8-ra, még ha nem is szó szerinti idézet:

¹³ Uo. 305–306.

¹⁴ *Tatian: Oratio ad Graecos and Fragments* (ford. Whittaker, M.), Oxford 1982, XVII–XVIII.

¹⁵ DASSMANN, i. m., 250–251.

¹⁶ Theophilosz exegetikai módszereivel kapcsolatban lásd: PERENDY, L., *Antiokhiai Szent Theophilosz mint dogmatikus és exegeta*, in *Porta patet. A 60 éves Török József köszöntése* (szerk. Perendy, L.), Budapest 2007, 162–177, továbbá: UŐ., *Az egyházatyák szentírás-magyarázata*, in *Teológia* 42 (2008/1–2), 34–39.

¹⁷ HARNACK, A. von, *Theophilus von Antiochia und das Neue Testament*, in *Zeitschrift der Kirchengeschichte* 11 (1889–90), 1–21.

¹⁸ GRANT, R. M., *The Bible of Theophilus of Antioch*, in *Journal of Biblical Literature* 66 (1947) 173–196, 183–184.

„Arra is tanít, hogy mindenkinek adjuk meg azt, ami jár: »akinek tisztelet, annak tiszteletet, akinek hódolat, annak hódolatot, akinek adó, annak adót: senkinek se tartozunk mással, mint szeretettel!«”.

Theophilosz számára tehát a páli levelek egyenrangúak az evangéliumokkal és a próféták írásaival. A III, 14-ben Iz 66,5-öt és a hegyi beszéd egy részletét (Mt 5,44–46) is idézi. De még ennél is egyértelműbb, hogy az első könyvet lezáró fejezetben (I, 14) így ír: „Szíveskedj buzgalommal olvasni a prófétai írásokat, s akkor azok majd tisztán megmutatják az utat, melyen megmenekülhetsz az örök büntetéstől, s Isten örök javait nyerheted el. »Aki ajkat adott a beszédre, fület alkotott a hallásra és szemet teremtett a látásra (Kiv 4,11; Zsolt 94,9), az megvizsgál mindent, s igazságos ítéletet tart, megfizetve mindenkinek tettei szerint« (Róm 2,6–9; Mt 16,27). Akik jó tettek által kitartóan törekednek az enyészhetetlenségre, azoknak örök életet, örömet, békét, nyugalmat ad majd, s olyan javaknak bőségét, miket szem nem látott, fül nem hallott, emberi szív föl nem fogott (1Kor 2,8–9)”.

A páli iratok ismerete azonban nem jelenti Dassmann szerint azt, hogy az antiochiai püspök érvelésében, gondolatmeneteiben kifejezetten Pálra hagyatkozna. Nicole Zeegers-Vander Vorst nyomán úgy látja, hogy Theophilosz inkább bizonyos kifejezések, fordulatok „lelőhelyeként” használja a Pál neve alatt hagyományozott írásokat.¹⁹ Például a II 27-ben ezt olvassuk: „Engedetlenségével a halált édesgette magához az ember, ám ha Isten akaratát igyekszik megfogadni, ugyanúgy megszerezheti magának az örök életet. Mert Isten törvényt és szent parancsokat adott számunkra, hogy ezt betartván mindenki üdvözülhessen és a föltámadásra eljutván részese legyen az enyészhetetlenségnek.” A Róm 5,19-ben azonban más azoknak a szavaknak a mondanivalója, amelyekre Theophilosz utal: „Ahogy egy embernek engedetlensége miatt sokan bűnössé váltak, egynek engedelmségéért sokan meg is igazultak.” Míg Pál a Krisztusban elnyert megváltásba való bekapcsolódást tartja fontosnak, Theophilosz a parancsok betartásának üdvösségszerző hatásáról beszél. Zeegers-Vander Vorst a jelenséget az Újszövetség „banalizálásának” és „semlegesítésének” tartja.²⁰ Ha figyelembe vesszük Theophilosz apologetikai célkitűzéseit, akkor valamivel jobban érthető ez a bánásmód, hiszen az „örült újítás” vádját így eleve elháríthatta, mivel nem hivatkozott a mindössze 100–150 évvel korábban írt művekre, viszont név szerint említette a régi korok prófétáit. Már-már botrányosnak tűnhet tehát számunkra, hogy egy püspök éppen a keresztény szerzők műveit kezeli ilyen módon, mintha nem is tekintené őket hiteles és szent iratoknak. Nicole Zeegers-Vander Vorst próbál választ találni erre a különös jelenségre. Theophilosz eljárás-módjának első oka nyilvánvalóan apologetikai. Ha a kereszténységet valamilyen újdonságnak igyekezett volna feltüntetni, biztosan nem kerülhette volna el azt a vádat, hogy megháborodott, hiszen a kor nem tudta volna elfogadni, hogy hiteles vallási tanítás jelenhetett meg a közelmúltban. A kereszténységet mint újfajta tébolyt (μωπία) azonnal elvetette volna a hallgatósága.

Ugyanakkor bizonyára nemcsak taktikai okból maradnak háttérben nála az újszövetségi iratok. Valójában ahhoz, hogy megértse Jézus új törvényét, az Ószövetséget kellett előtérbe állítania, és mint hiteles, ősi igazság-forrásra hivatkoznia rá. Zeegers-Vander Vorst nyomán szemléltessük egy példával az antiochiai püspök exegetikai módszerét. A módszer lényege abban áll, hogy egy ószövetségi szöveg elemzése során újszövetségi

¹⁹ DASSMANN, i. m., 251–253.

²⁰ ZEEGERS-VANDER VORST, N., *Les citations du Nouveau Testament dans les Livres à Autolycus de Theophile d'Antioche*, in *Studia Patristica* 12/1 (= TU 115), Berlin 1975, 371–382.

utalást alkalmaz, amelynek eredete azonban először nem lehet nyilvánvaló a pogány hallgatóság számára, hiszen a forrást nem jelöli meg. Például, miután a II. könyvben Istennek, a mindenség atyjának mérhetetlenségéről és helyhez nem kötöttségéről beszél, így folytatja: „Igéje azonban, aki által a mindenséget létrehozta, s aki Ereje és Bölcsessége neki...”²¹ A δύναμις ὢν καὶ σοφία αὐτοῦ idézet az 1Kor 1,24-ből, ahol pedig egyértelműen Krisztusra vonatkozik: „A zsidók csodajeleket kívánnak, a görögök bölcsességet követelnek, mi azonban a megfeszített Krisztus hirdetjük. Ő a zsidóknak ugyan botrány, a pogányoknak meg balgaság, a meghívottaknak azonban, akár zsidók, akár görögök: Krisztus Isten ereje és Isten bölcsessége.”

Mindenesetre Dassmann eléggé rejtélyesnek tartja ezeket a jelenségeket. Egy azonban biztosra vehető: Theophilosz ismerte és felhasználta Pál leveleit.²²

A kifejezett idézetekhez hozzá kell vennünk azokat a kifejezéseket, amelyek szinte átszövik az *Autolükoszhoz* némely részét. Érdekes jelenség, hogy Antiochiai Szent Ignác leveleiben szoros értelemben vett újszövetségi idézetekkel még nem találkozhatunk, hanem csak utalásokkal, többek között a páli levelekre. Amint már egy korábbi tanulmányban rámutattam²³, Theophilosz az első két könyvben 10 páli kifejezést használ, például a következőket: „Isten szerfölött sokrétű bölcsessége” (ἡ πολυποικίλος σοφία τοῦ θεοῦ, Ef 3,10), „Istentől rendelt” (ὑπὸ θεοῦ τεταγμένος, Róm 13,1), „(Isten) ereje és bölcsessége” (δύναμις ὢν καὶ σοφία αὐτοῦ, 1Kor 1,24), „az egész teremtés elsőszülöttje” (πρωτότοκον πάσης κτίσεως, Kol 1,15), „örökölni a halhatatlanságot” (κληρονομησαὶ τὴν ἀφθαρσίαν, 1Kor 15,50).

Néhány sorral lejjebb pedig egyértelműen a *Kolosszeieknek írt levél* egyik jellegzetes kifejezését használja: „Mert mielőtt bármi is létrejött volna, tanácsadója volt ő neki, lévén az ő értelme és gondolkodása. S amikor Isten létre akarta hozni mindazt, mit eltervezett, akkor nemzette kimondott (*prophorikosz*) Igéjét, minden teremtmény elsőszülöttjét: ám Igéje híján nem maradt üresen, hiszen úgy nemzette Igéjét, hogy mindenkor társalgott is vele.”²⁴ A πρωτότοκος πάσης κτίσεως kifejezés pedig kizárólag a *Kolosszeiekhez írt levél*ben fordul elő, mégpedig a Fiúra vonatkoztatva: „Benne nyertük el a megváltást, bűneink bocsánatát. Ő a láthatatlan Isten képmása, minden teremtmény elsőszülötte.” (Kol 1,14–15)

A *Diognétoszhoz írt levél*ben még jelentősebb a páli levelek hatása. A keresztények és a világ kapcsolatáról ezt írja az ismeretlen szerző: „Testben vannak ugyan, de nem a test szerint élnek. A földön időznek, de a mennyben van polgárságuk. Engedelmeskednek a meghatározott törvényeknek, de életükkel felülmúlják a törvényeket. Mindenkit szeretnek, mindenki üldözi őket. Félreismerik őket, elítélik őket; halálra adják őket, de életre támadnak. Szegények és sokakat gazdagítanak (vö. 2Kor 6,10); mindenben szűkölködnek és mindenben bővelkednek. Gyalázzák őket, és a gyalázatban megdicsőülnek; káromolják őket, és megigazulnak. Szidják őket, és ők áldást mondanak (vö. 1Kor 4,22). Megalázzák őket, és ők tiszteletet tanúsítanak. Jótevők, akiket gonosztevőkként büntetnek; amikor megkínózzák őket, örvendenek, mint akik életre támadtak.”²⁵

²¹ *Három könyv Autolükoszhoz*, in *A II. századi görög apologeták. Ókeresztény Írók* 8 (ford. Orosz, L.), Budapest 1984, 445–522, 478.

²² DASSMANN, i. m., 253–254.

²³ PERENDY, L., *Az egyházatyák szentírás-magyarázata*, in *Teológia* 42 (2008/1–2) 34–39, 3.

²⁴ *Három könyv Autolükoszhoz*, 478–479.

²⁵ *Apostoli atyák* (szerk. Vanyó, L.), Budapest 1980, 371–372. A továbbiakban is e fordítás szerint idézem a *Diognétoszhoz írt levelet*.

A fordításba foglalt utalásokon kívül érezhető még a 2Kor 10,3 és a Fil 3,20 hatása. A fentín kívül további egyezések is felfedezhetők a levélben. H. Schlier kimutatta, hogy a 4,5-ben található jellemzése a zsidóságnak függ a Gal 4,10-től.²⁶ R. Brändle szerint a 9. fejezetben található fejtegetés Isten igazságosságáról és arról, hogy Fiát adta megváltásul, lényegében a Róm 1,18–4,24, ezen belül is a 3,25 köv. parafrázisa.²⁷ Brändle kimutat továbbá teológiai egyezéseket az *Efezusiaknak* és a *Kolosszeieknek írt levéllel*, például az eszkatológia, a szótériológia és az etika terén.²⁸ Az eddigiek alapján E. Dassmann megállapítja, hogy a levél szerzője nemcsak páli fordulatokat idéz vagy fejt ki, hanem már a páli teológia legfontosabb törekvéseivel is azonosul. A szerző nemcsak hallgatólagosan fogadja el a megigazulástról szóló páli tanítást, hanem kifejezetten a keresztény etika tartalmi alapkérdésévé teszi.²⁹

Ugyanakkor kérdéses, hogy a páli teológiában kulcsszerepet játszó σάρξ, σῶμα és ψυχή fogalmak valóban a páli értelemben szerepelnek-e. Némely szerző úgy véli, hogy az 5. fejezetből idézett nevezetes részben található szembeállítás a világnak és a benne élő keresztényeknek magában hordozza a markionita interpretáció veszélyét. A levél keletkezési idejének meghatározása már sok vitát váltott ki. Sokan elképzelhetetlennek tartják, hogy a markionita krízis után egy ortodox szerző olyan negatívan nyilatkozott volna az *Ószövetségről* és a zsidóságról, mint ahogyan ezt a levél szerzője teszi. Tehát a levelet korai időszakra datálják, vagyis úgy vélik, hogy a II. század első felében keletkezett, tehát nagyjából egykorú lenne Arisztidész *Apológiájával*, illetve Polikárp működésével. E megközelítés szerint tehát a valódi apologetikai művek azért hallgatnak Párról, mert Markion és követőinek interpretációi a II. század második felében már elbizonytalanították az ortodox szerzőket, és nem tartották célszerűnek Pál leveleinek túl gyakori idézését. Megjegyzendő továbbá, hogy még ennek a levélnek az ismeretlen szerzője sem nevezi néven soha Pált. Ez a jelenség azonban nem olyan különös, ha felfigyelünk arra, hogy más személyt sem nevez néven, még Jézus Krisztust sem.³⁰

A páli levelek recepcióját vizsgáló művében, az apologétákról szóló fejezet végén Dassmann felteszi a kérdést, hogy beszélhetünk-e Pál elhallgatásáról az apologéták műveiben. Összefoglalásként megállapítja, hogy jelentős különbség figyelhető meg a különböző apologétáknál. Arisztidész művében egyetlen páli levélről sem lehet biztosan állítani, hogy a szerző utalna rá. Jusztinosz már felhasznál néhány páli levelet, de az Apostol megnevezése nélkül, illetve anélkül, hogy bármilyen tekintélyt tulajdonítana a felhasznált iratoknak. Athénagorasz az első, aki használja az „Apostol szava” kifejezést és felhasználja a pasztorális leveleket. Theophilosz már idéz páli szövegeket, és „isteni szó”-nak nevezi őket, az evangéliumok és a próféták könyveivel együtt. Egyik apologétáról sem állítható ugyanakkor Dassmann szerint, hogy a páli teológia valóban hatást gyakorolt volna műveikre. Ezt egyedül csak a *Diognétoszhoz írt levélről* állíthatjuk, azonban név szerint ez a mű sem hivatkozik Pálra. Egy dologban tehát tagadhatatlanul közösek az apologéták: Pálra hivatkozva egyik sem próbál a hit védelmére kelni.³¹

²⁶ SCHLIER, H., *Der Brief an die Galater*, Göttingen 1962, 204.

²⁷ BRÄNDLE, R., *Die Ethik der „Schrift an Diognet“*. Eine Wiederaufnahme paulinischer und johanneischer Theologie am Ausgang des zweiten Jahrhunderts (Abhandlungen zur Theologie des Alten und des Neuen Testaments 64), Zürich 1976, 67.

²⁸ Uo. 224 és 291. A páli teológiának a *Diognétoszhoz írt levélben* kimutatható hatásával foglalkozik még: ROASENDA, R., *Il pensiero paolino nell'epistola a Diogneto*, in *Aevum* 9 (1935), 468–473.

²⁹ DASSMANN, i. m., 255–256.

³⁰ Uo. 256–259.

³¹ Uo. 259–260.